

**Волос О. В. Виробництво сільськогосподарської техніки в Миколаєві
(остання третина XIX – початок XX століть)**

Опубліковано: Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університету імені Б. Хмельницького, 2015. – Вип. 15. – 105 с. – С. 37 – 41.

О. В. ВОЛОС

**ВИРОБНИЦТВО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕХНІКИ В
МИКОЛАЄВІ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**

Висвітлюються процес становлення, еволюція заводу братів Донських, випуск основних видів продукції на підприємстві та внесок заводчиків у розбудову виробництва сільськогосподарської техніки в південній Україні.

***Ключові слова:** сільськогосподарська техніка, брати Донські, букер, плуг, підгортальник, зигзагова борона, землеробські знаряддя.*

O.V. VOLOS

**MANUFACTURING OF AGRICULTURAL MACHINERY IN
MYKOLAYIV (LATE XIX – BEGINNING OF XX CENTURY)**

The text describes the process of development and evolution of the plant of the brothers Donsky and their contribution to expansion in manufacturing of agricultural machinery in the southern part of Ukraine.

***Key words:** agricultural machinery, brothers Donsky, bucker, plough, hiller, zigzag harrow, crop farming instruments.*

Актуальність запропонованої теми зумовлена важливою роллю, яку відігравав Миколаївський завод із виробництва сільськогосподарської техніки братів Донських у загальнодержавних процесах становлення та розвитку машинобудування, в тому числі й на півдні України. Безумовно, вивчення та висвітлення історії заводу Донських дозволяє простежити

особливості промислового розвитку регіону та доповнює загальні наукові дослідження цієї проблеми.

Дослідження й публікації, що стосуються визначеної нами теми, досить численні й різноманітні за своїм форматом. Їхній аналіз свідчить, що в минулому дослідниками був зібраний й узагальнений значний фактичний матеріал, що стосується стану та ступеня історичного дослідження виробництва сільськогосподарської техніки в Російській імперії та українських землях протягом XIX – на початку XX століття. Серед робіт, присвячених зокрема аспектам проблеми, варто особливо відзначити монографії та статті Д. Д. Арцибашева [1; 2], В. П. Горячкина [3], В. В. Черняєва [4], В. В. Бірюковича [5], С. Лазаровича [6], та багатьох інших дослідників минулого. Їх роботи дозволяють визначити основні напрями вивчення історії виробництва землеробських знарядь та техніки в Російській імперії та зокрема на теренах України в останню третину XIX – на початку XX століття, і на перспективу означити основні питання відносно подальшого дослідження наукової проблеми.

В статті ставиться завдання стисло розкрити процес становлення виробництва сільськогосподарської техніки на регіональному рівні, зокрема в Миколаєві, наприкінці XIX – на початку XX століття, показати роль відомих підприємців і винахідників братів Андрона та Луки Донських у розвитку цієї галузі та визначити перспективи доцільності подальшої розробки означеної проблеми.

Швидке заселення Степової України протягом XIX століття призвело до введення в сільськогосподарський обіг величезної кількості родючих земель. Сільське господарство зазнало докорінних змін. Збільшувалися посівні площі найважливіших культур, виробництво яких було зумовлено зростаючим попитом ринку, – зернових та технічних. Основною товарною зерновою культурою стала озима та ярова пшениця. Серед технічних культур головне місце належало цукровому буряку, на середину століття більшість площ під цукровим буряком у Росії знаходились в Україні. Все це сприяло

збільшенню використання землевласниками та сільськими господарями нових сільськогосподарських знарядь праці та машин, переходу до багатопільної системи в найбільш передових господарствах південного краю, особливо в пореформений період. Отже, значні природні ресурси, шляхи сполучення, вихід до моря, наявність портів із розвинутою інфраструктурою перевезення вантажів і суднобудування, спричинили лідерство південного регіону України серед інших в агротехнічному розвитку держави.

До реформи 1861 року в Росії практично не було свого сільгоспмашинобудування. Існуючі заводи й майстерні виготовляли окремі машини та знаряддя праці за зарубіжними зразками. Західноєвропейське машинобудування, маючи значні пільги, інтенсивно працювало на широкий російський ринок, виробляючи знаряддя й машини, пристосовані до специфічних умов Росії та України, створюючи конкуренцію російському сільськогосподарському машинному виробництву та спонукаючи до його розвитку. Головними постачальниками машин для обробки ґрунту були німецькі заводи Г. Еккерта й Р. Сакка. У період 60-80-х років XIX століття на теренах України активно почали відкривати вітчизняні підприємства. В 1880 році налічувалося 58 машинобудівних підприємств, серед них 29 – фабричного типу, 9 – у поміщицьких маєтках, які виготовляли знаряддя й машини в основному для власних потреб економії, решта – кустарні майстерні. Характерною особливістю вказаного періоду було створення в Україні великого сільськогосподарського машинобудування як самостійної галузі промисловості та перетворення України на один із центрів цього виробництва всеросійського значення [7, 196-200].

Широкого розмаху набуває виробництво сільськогосподарських машин і знарядь на півдні України, зокрема в означені роки розпочали працювати заводи: Гена та Билинно-Фендеріха в Одесі (1866, 1873 рр.) [8, 27, 45, 54]; Краузе і Бургардта та братів Р. і Т. Ельворті в Єлисаветграді (1868, 1874 рр.) [9, 261-262]. За підрахунками професора економіки К. Г. Воблого, який докладно вивчив розвиток промисловості в Україні за період 1868-1895 рр.,

систематизував зібрані матеріали за окремими галузями, в Херсонській губернії в 1888 р. нараховувалось 426 промислових підприємств із загальною кількістю 8,6 тис. робітників, а в 1893 р. – 554, де працювали майже 13,7 тис. робітників [10, 20]. Особливо в промисловому відношенні виділялися міста Одеса, Миколаїв, Херсон й Єлисаветград, де і були зосереджені підприємства з виробництва сільськогосподарської техніки та знарядь.

Серед підприємств Миколаєва слід виділити: чавунно-літейний й механічний завод Матвєєва М. Г., який був заснований у 1869 році та випускав землеробські машини й головним чином сталеві плуги; механічний завод братів Донських, що розпочав виробництво землеробських машин у 1881 році; чавунно-літейний завод і фабрика землеробських знарядь Ессена К. А., що виробляли сільськогосподарську продукцію з 1883 року, а також філію акціонерного товариства братів Ельворті [11, 124].

Підприємство братів Андроника (Андрона) та Луки Донських розпочало свою діяльність на базі майстерні з виробництва сільськогосподарських знарядь, яку відкрив Федір Григорович Донський, після переїзду родини до Миколаєва. Напевне сказати про дату відкриття майстерні-кузні поки що не можемо, скоріш за все це сталося в період із 1875 до 1877 року, де в той час працювали обидва брати та наймані робітники. Про підприємство Донських місцева періодична преса почала писати з 90-х років ХІХ століття, коли воно набрало потужності та очолило в Миколаєві випуск сільськогосподарських знарядь праці та іншої продукції. Саме з цих та архівних джерел маємо інформацію про дату заснування заводу й розширення його потужностей. Миколаївська газета «Южанин» подавала цікаві відомості щодо змін назви підприємства «Мастерская земледельческих орудий братьев А. и Л. Донских» (1892 р.), «Чугунолитейный завод» (1893 р.) та «Завод сельскохозяйственных орудий братьев Донских» (1894 р.), як офіційна назва підприємства [12, 2]. Цю ж назву підтверджено в «Описании города Николаева Херсонской губернии» [13, 18]. На початку ХХ століття назва заводу також кілька разів змінювалася: «Механический завод братьев А. и Л.

Донских», «Плугостроительный механический и сталелитейный завод братьев А. и Л. Донских». На думку відомого в Миколаєві краєзнавця, дослідника родоvodu Донських Крючкова Ю. С., дозвіл на відкриття підприємства брати отримали в 1880 році, а через рік воно розпочало виробляти продукцію [14, 17-22]. За життя братів у 1915 році видали ілюстрований каталог, в якому Донські роком заснування заводу вказали 1881 рік. Із моменту заснування заводу виробники випускали землеробську техніку та знаряддя, які особливо вирізнялися міцністю, простотою в користуванні, високою якістю застосованих матеріалів для їх виготовлення, доступними цінами. Головним завданням Донські завжди вважали випуск якісної продукції, підтвердженням цього було те, що їх плуги та букери масово копіювали, і тому виробники звертали увагу покупців на те, що їх знаряддя мають вивальцований або вилитий напис на гряділях і лемешах «Бр. А. и Л. Донские, в Николаеве», а на зворотній стороні гряділя – номер плуга та напис «Сталь» [15, 2].

Асортимент плугів, що виробляли на заводі, був чималий: однокорпусні плуги марки Ю. Р.; двокорпусні плуги марки ЗН і Н; оригінальні сталеві південно-російські плуги братів А. і Л. Донських; однокорпусні плуги з Рухадлівськими відвалами; однолемішні сталеві плуги культурного типу, марки 6S, 7S і 8S, а також запасні частини до плугів. Особливим попитом серед хліборобів користувалися оригінальні сталеві південно-російські плуги братів А. і Л. Донських, які мали декілька модифікацій. Їх головними перевагами були легкість і міцність. Основні елементи плугів: гряділі, лемеші, чересла та відвали виготовляли з особливо міцної сталі, яку заводчики замовляли спеціально, а для стійок використовували м'яку сталь. Плуг братами Донськими був удосконалений із метою збільшення та зменшення ширини борозни, і мав пересувну подушку, а перестановка колінчатої осі дозволяла надавати плугу бажаний нахил. Удосконалену братами конструкцію передка плуга почали використовувати всі заводи того часу. Характерними особливостями плуга відзначали гарну якість виконаних

робіт, легкість ходу, вищу продуктивність та стійкість. Головні частини двокорпусних плугів марок ЗН і Н на заводі Донських виготовляли з литої сталі, яку використовували замість чавуну, в той час, коли більшість заводів практикували чавун. Таким чином сталні плуги, що виробляли в Миколаєві, були легкими, мали значну міцність та стійкість у роботі. Дані плуги марки Н використовували для робіт на горбистій місцевості та в горах. До плугів додавали два запасних лемеша та гайковий ключ.

Крім плугів на заводі виготовляли й інші види сільськогосподарської техніки, серед яких найбільш популярними були букери – комбіновані сільськогосподарські знаряддя для оранки ґрунтів із подальшою сівбою, що особливо використовували хлібороби південної України. Їх виробляли або повністю зі сталі (глянцевої чи полірованої добре загартованої), або з використанням чавуну для гряділі, заліза для коліс, сталі для лемеша та глянцевої сталі для відвалів. Букера були трьох типів: без сівалок, з поперечними та поздовжніми сівалками. Більш модернізованим був букер із диференційованим підйомом гряділі та лемеша, рама ж букера та сівалка не піднімалися, що забезпечувало легкість підйому. Ці сільськогосподарські знаряддя могли замінити рядові сівалки, які вимагали попередньої підготовки ґрунту, що дорого коштувало землевласникам. Букером одночасно здійснювали оранку та сівбу з такою ж точністю, яку забезпечувала рядова сівалка. До букерів на заводі виготовляли великий перелік запасних частин. На підприємстві Донських при організації виробництва полірованих й гарно загартованих відвалів для букерів враховували специфіку їх використання на різних ґрунтах із різним рівнем вологості. Такі відвали хлібороби застосовували ранньою весною та після дощу, бо до них не прилипала сира земля, і вони вимагали на одну третину менше робочої сили. Також на заводі налагодили виробництво оригінальних підгортальників, що сконструювали Донські. Це знаряддя призначалося для розпушення зябу, видалення коріння та загортання насіння. Для їх виробництва використовували залізо, вони мали одинадцять загострених зубців (кількість зубців варіювалася відповідно

до замовлення). Підгортальник вимагав використання двох пар коней і був шириною трохи більше, як два аршина. Крім того, випускали зигзагові борони з коробчастої сталі, що були одинарні на двадцять зубців, подвійні борони мали сорок зубців, потрійні – шістдесят. Вони не мали аналогів, дуже добре розпушували ґрунти та звільняли їх від коренів бур'янів. Рухливі частини борін (дві або три) дозволяли краще пристосовувати їх до поверхні поля, що значно покращувало якість обробки ґрунту. Для роботи з боронами використовували одного або двох коней у залежності від типу знаряддя.

На початку ХХ століття з метою розширення свого виробництва брати Донські звернулися до Миколаївського градоначальника з проханням дозволити будівництво двоповерхового приміщення заводу за розробленим планом, замість одноповерхових приміщень майстерень [16, 1-3]. Щодо зведення приміщення для промислового виробництва на розі вулиць Херсонська та Мала Морська під номером 41 від міського архітектора, пристава та санітарного лікаря заперечень не поступило. Спеціальна комісія міської Думи, що розглядала прохання Донських, у своєму висновку рекомендувала: зводити нове приміщення під керівництвом спеціаліста, що має право будувати; старі майстерні розібрати до фундаменту; димохідну трубу поставити поза приміщенням на окремому фундаменті, її висота мала бути вищою, ніж будинок, а дим від котельні подавати до труби підземними лежаками; дерев'яні перегородки замінити та виготовити з вогнестійкого матеріалу; товщина стіни, яка відділяла котельню від приміщень, мала бути не менше одного з четвертю аршина [16, 4-5]. По завершенню будівництва заводчики мали сповістити канцелярію градоначальника для призначення комісії, яка повинна оглянути новобудову та надати висновки стосовно видачі їм свідоцтва. Контролювати процес будівництва Донські запросили міського архітектора Штукенберга Є. А. [16, 8-10].

Згодом завод братів Донських перетворився в багатопрофільне підприємство з високотехнологічним виробництвом. Крім сільськогосподарської техніки на заводі виготовляли штамповані фургонні

осі з втулками та гайками, болти, заклепки для котлів, 4-х і 6-ти гранні гайки, парові котли корневалійської та ланкаширської систем, різного плану машини, станки, апарати на замовлення за наданими кресленнями, пристрої й машини для вітряків і підприємств, що виробляли цеглу та черепицю, здійснювали ремонт локомотивів, молотарок, жаток, встановлювали нові топки. До асортименту продукції, що виробляли на заводі, і яка мала популярність серед покупців, слід віднести чавунні сходи витончених моделей, чавунні колони різних моделей і розмірів, два види садових лавок. Всі ціни та оплата наданих на заводі послуг були помірними та доступними для багатьох.

На підставі опрацьованих матеріалів можливо простежити, як зростало виробництво Андрона та Луки Донських. За статистичними даними в другій половині 90-х років XIX століття на підприємстві Донських для виробництва використовували парову машину, що мала 15 сил, протягом 280 днів на рік працювало 35 робітників, продукції виробляли на суму не менше, як 50 тис. рублів [17, 898-899]. Протягом першого десятиріччя XX століття виробництво продукції зросло майже до 120 тис. рублів, на заводі працювали 175 робітників, а напередодні I-ої Світової війни – 420 [14, 21]. В цей період завод займав лідируючі позиції в Миколаєві та з кожним роком збільшував виробництво своєї продукції.

Вироблена на заводі сільськогосподарська техніка не раз була удостоєна почесних нагород у різні роки. В ілюстрованому каталозі заводу зазначено 46 відзнак, отриманих на виставках і конкурсах за більш як 30-літню історію підприємства. Із них: 4 почесних дипломів, 26 золотих і 16 срібних медалей, які були отримані в Миколаєві, Херсоні, Москві, Нижньому Новгороді, Полтаві, Києві, Лубнах, Ромнах, Лебедині та інших містах [15, 1]. У фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею «Старофлотські казарми» зберігаються експонати продукції заводу братів Донських, фотосвітлини членів родини та робітників підприємства разом із заводчиками, свідоцтва сільськогосподарських і наукових товариств про нагородження підприємства

відзнаками за вироблену якісну землеробську техніку, ілюстровані каталоги заводу.

Чимало брати зробили для рідного міста та працівників свого заводу. Для робітників і членів їх сімей вони відкрили лікарню та організували лікарняну касу, що значно полегшувало та здешевлювало лікування. В стосунках із робітниками були дуже простими, допомагали бідним, влаштовували свята для дітей.

Війна, революційні події в країні перервали підприємницьку діяльність Андрона Федоровича та Луки Федоровича Донських. Молодший із братів Лука помер у Миколаєві на 57 році життя, старший Андронік через два роки по смерті брата був змушений емігрувати до Югославії [18]. За радянських часів завод ще деякий час виробляв сільськогосподарську техніку та згодом був переведений на випуск дорожніх машин.

Отже, підприємство братів Донських відіграло значну роль у процесі становлення й розвитку виробництва сільськогосподарської техніки в південній Україні та сприяло забезпеченню землевласників і селян Херсонської та сусідніх губерній якісною технікою. Дослідження історії заснування та діяльності заводу Донських дозволяє доповнити загальну картину процесу становлення сільськогосподарського машинобудування в Україні, який особливо активізувався на межі XIX – XX століття. У перспективі, подальші наукові дослідження допоможуть уточнити та доповнити сторінки історії одного із унікальних підприємств Миколаєва, яке в свій час відчутно вплинуло на загальнодержавний процес розвитку сільськогосподарського машинобудування.

1. Арцыбашев Д. Д. Орудия и машины сельского хозяйства / Д. Д. Арцыбашев. – Петроград, Изд-во А. Ф. Девриена, 1915. – 372 с.
2. Арцыбашев Д. Д. Сельскохозяйственное машиностроение в России / Д. Д. Арцыбашев // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и

соприкасающихся с ним наук. – СПб.: Изд-во А. Ф. Девриена, 1903. – Т. VIII. – С. 960-981.

3. Горячкин В. П. Очерки сельскохозяйственных машин и орудий. Вып. 2. Плуги. / В. П. Горячкин. – СПб.: Изд-во журнала «Хозяин», 1906. – 164 с.

4. Черняев В. В. Русское сельскохозяйственное машиностроение / В. В. Черняев. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1885. – 103 с.

5. Бирюкович В. В. Сельскохозяйственная техника / В. В. Бирюкович. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1903. – 264 с.

6. Лазарович С. Б. Экономическая жизнь г. Одессы / С. Б. Лазарович // Южнорусский альманах. Т. 6. / Под ред. А. И. Маркевича, А.С. Попандопуло. – Одесса: Изд-е Ю. Сандомирского, 1900. – С. 2-12.

7. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні в ХІХ столітті. / Л. Г. Мельник – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 240 с.

8. Державний архів Одеської області. – Ф. 91. – Оп. 3. – Спр. 3а.

9. Список фабрик и заводов Российской империи / Под ред. В. Ф. Варзар. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1912. – 721 с.

10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. XXXVIII . – Архів К. Г. Воблого. – Спр. 400. – 30 арк.

11. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный календарь Российской империи. – СПб.: Изд-е А. С. Суворина, 1895. – Отдел V. – Сельскохозяйственный отдел. – 495 с.

12. Газета «Южанин». – 1899. – 7 февраля.

13. Описание города Николаева Херсонской губернии / Сост. Н. Г. Ульянов. – Николаев: Тип. Ю. О. Якубовича, 1892. – 28 с.

14. Крючков Ю. С. Братья Донские и их потомки / Ю. С. Крючков. – Николаев: Изд-во Ирины Гудым, 2009. – 60 с.

15. Плугостроительный механический и сталелитейный завод Братьев А. и Л. Донских в гор. Николаеве (Херс. губ.) Иллюстрированный каталог 1915. – Б/м. – Б/ д. – 39 с.
16. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 369.
17. Перечень фабрик и заводов // Фабрично-заводская промышленность России. – СПб., 1897. – 1270 с.
18. Крючков Ю. С. Братья Донские / Ю. С. Крючков // Газета «Вечерний Николаев». – 1999. – 31 августа.